

شهر، مدرنیته، سینما کاوش در آثار ابراهیم گلستان

سید محسن حبیبی^۱، مینا رضایی^۲

^۱استاد دانشکده شهرسازی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری، دانشکده شهرسازی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۲/۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۴/۸)

چکیده

سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷، دوره‌ای است که شهر مدرن شکل گرفته است. برنامه‌ریزی شهری نیز در این دوره با تأسیس سازمان برنامه در سال ۱۳۲۷ شکل نهادی می‌یابد و برنامه‌های توسعه عمرانی برای شهر تهیه می‌شوند. در اثر این برنامه‌ها، شهر گسترشی کم‌نظیر را تجربه می‌کند. شهرهای مدرن مانند تهران، با موقعیت‌های کاری و شرایط زندگی بهتر، ماوایی برای تحقق آرزوهای ساکنین شهرهای اطراف و روستائیان می‌شوند. در نتیجه، جمعیت این شهرها افزایش می‌یابد. شهر جدید، کلان‌شهری است که برای ساکنانش، که طیف وسیعی از بازیگران جدید اجتماعی مانند زنان، روشنفکران، جوانان و... را شامل می‌شود، غریبه است. شهر و تجربه‌های سوژه‌های جدید شهری، دستمایه اصلی بسیاری از رمان‌ها و فیلم‌ها در این دوره است. نویسنده، گاه از دیدگاه خود و گاه از دید سوژه‌های دیگر، شهر را توصیف می‌کند. ابراهیم گلستان یکی از نویسندگان مدرن سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷ است، که در داستان‌ها و فیلم‌هایش به بیان تجربه‌های عینی و ذهنی افراد در کلانشهر می‌پردازد. موضوع اصلی داستان‌های او، تناقض‌های جامعه در حال گذار به مدرنیته است. تضاد میان کهنه و نو، روستا و شهر و... روش تحقیق در این مقاله روش اکتشافی و با استناد به آثار گلستان است. یافته‌های پژوهش، تصویر روشنی از تحولات شهر و سوژه‌های شهری در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ ارائه می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

مدرنیته، مدرنیزاسیون، مدرنیسم، بازگشت به اصل، شهر، ابراهیم گلستان.

نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۷۷۶۵۲۷۵، شماره: ۸۸۹۹۷۸۶۷-۰۲۱، E-mail: rezaei.mina@ut.ac.ir

مقدمه

(جاهد، ۱۳۸۴، ۱۸). این دوره را می‌توان "شهر - مصرف" نامید. دوره سوم، سال‌های پایانی حکومت پهلوی است (سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۴۳). در این دوره، شهرچهره‌ای دیگرگونه یافته که برای ساکنان غریبه است. در پاییز ۱۳۵۲، بهای نفت در اثر تصمیمات اوپک، به‌گونه بی‌سابقه‌ای بالا رفت و درآمد نفتی ایران چند برابر شد. (علم، ۱۳۸۰، ۷۴). افزایش ناگهانی قیمت نفت، نقش تولیدی شهر و روستا را از بین برده و جامعه کاملاً مصرفی به وجود آمده است. تهران مکان آرزوهای می‌گردد و روستاهایی یکی برای رفتن به سرزمین آرزوها ترک می‌شوند (حبیبی، ۱۳۸۶، ۲۰۷). دید هجران زده نسبت به شهر قدیمی، از خودبیگانگی و سرگشتگی در کلانشهر مدرن و تقابل شهر و روستا از مضامین این دوره‌اند که در داستان‌های گلستان باسوزه‌های مختلف نمود می‌یابد. سوزه‌هایی که هر یک نمایانگر قشری از اجتماع هستند، این دوره را می‌توان "تجربه سوزه‌های مدرن" نامید. با توجه به آنچه آمد، پرسش‌های بنیادین مقاله حاضر عبارت‌اند از: مدرنیسم سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۳۲ چه ویژگی‌هایی دارد؟ چه ویژگی‌هایی در آثار ابراهیم گلستان، برای درک مدرنیسم این سال‌ها وجود دارد؟ پاسخ به این پرسش‌ها برای نیل به این منظور است: شناسایی ویژگی‌های مدرنیسم و مدرنیسمیون در این دوره و شناسایی تحولات کالبدی، اجتماعی و فرهنگی شهر در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰ بر اساس آثار گلستان.

این مقاله به سیر تحولات شهر، عمدتاً تهران، بر اساس آثار (داستان‌ها و فیلم‌های) ابراهیم گلستان^۱ می‌پردازد. پژوهش حاضر، بر اساس تقسیم‌بندی زیرانجام شده است: دومین دولت پهلوی که از سال ۱۳۲۰ آغاز می‌شود را به سه دوره می‌توان تقسیم کرد: دوره اول، که از سال‌های ۱۳۲۰ شروع می‌شود و تا ۱۳۳۲ ادامه دارد، دوره آزادی‌های سیاسی و شکل‌گیری مطالبات اجتماعی، مدنی، اقتصادی و سیاسی است. در این دوره، گلستان، نخستین کتابش با عنوان "آذرماه، آخریابیز" را منتشر می‌کند (جاهد، ۱۳۸۴، ۱۷). شهر در عمده داستان‌های این مجموعه، محل اعتراض و گاه اعتصاب شهرنشینانی است که در طلب حق خود هستند و عمدتاً کارگران صنعتی و طبقه متوسط شهری را شامل می‌شوند. شاید بتوان شهر این دوره را "محل تبلور اعتراضات خیابانی" نامید. دوره دوم که از سال ۱۳۳۲ شروع و تا سال ۱۳۴۳ ادامه دارد، با اعلان سیاست‌های دروازه باز در سال ۱۳۳۶، زمزمه‌های تبدیل جامعه تولیدی به مصرفی آغاز می‌شود، علاوه بر آن ایجاد قطب‌های صنعتی (وابسته به نفت) در دستور کار دولت قرار می‌گیرد (حبیبی، ۱۳۸۶، ۱۹۴). بخشی از فیلم‌های مستند گلستان مربوط به این دوره است که مستندهایی برای شرکت نفت و تغییر چهره شهرهای جنوبی به واسطه صنعت نفت است

۱. دیدگاه نظری

۱-۱. مدرنیته، مدرنیسم و مدرنیسمیون

مدرنیته، آن عناصر و اصولی است که فلسفه‌ای تازه در زندگی ایجاد کرده و به منزله تجربه کردن نوعی جهان درونی درک می‌شود، که سیال و در حرکت است و محتویات بنیادین و جوهری آن خود در حرکت انتقال می‌یابند. این درک ما از مدرنیته، حاکی از نوعی استحاله یا دگرگونی تجربه است که بعدها بنا به تصریح بنیامین برای مدرنیته امری برسازنده محسوب می‌شود یعنی دگرگونی از تجربه تاریخی^۲ (تجربه زیسته) به تجربه درونی^۳ (تجربه روایت‌پذیر) (فریزی، ۱۳۸۵، ۳۰). تجربه نخست تجربه‌ای زنده از واقعیت است اما تجربه دوم، تجربه‌ایست که فرد در آن به آگاهی از خود می‌رسد (جهانبنگلو، ۱۳۸۴، ۳۲). مدرنیسم نوعی ایدئولوژی است، نوعی نوگرایی که قبلاً در غرب وجود داشت و حالا به جاهای دیگر رسیده است (بهنام، ۲۰۰۵). مدرنیسم خواست نوشتن است و در هر جامعه‌ای و در هر زمانی به شیوه‌ای بروز می‌کند و از بین می‌رود. مدرنیسمیون، سیاست‌هایی است که هم اصول مدرنیته را پی می‌گیرد و هم بیانگر شیوه‌های بروز زمانه‌ای است (آشوری، ۱۳۸۶، ۲۳۰). تقریباً در همه جا، نویسندگان تحلیل و یا تجربه خود از مدرنیته را عمدتاً در شهرها، که نخستین مکان برای بروز مدرنیته است، بیان کرده‌اند. کلانشهر مدرن، عرصه تجربه مدرنیته برای بازیگران

جدید اجتماعی می‌شود. تحولات افراد به عنوان سوزه‌های مدرن در شهرها نظیر: دلزدگی، از خود بیگانگی، خودآگاهی و ... نمونه‌ای از تجربیات ذهنی در کلانشهر است که مورد تأکید قرار گرفته‌اند. علاوه بر سوزه‌ها و بازیگران جدید اجتماعی، شهر نیز سوزه اصلی بسیاری از داستان‌ها و محملی است که نویسنده، تجربیات عینی خود را - آنچه که در شهر رخ داده مانند خیابان‌کشی‌ها، ساختمان‌های جدید و .. علاوه بر تجربه ذهنی (روایت‌پذیر) - توصیف می‌کند. گئورگ زیمل با دورساله خود با نام‌های "کلانشهر و حیات ذهنی" و "فلسفه پول"، به بازخوانی تجارب مدرنیته در شهر می‌پردازد. وی ویژگی‌های زندگی در کلانشهر را تردید، آزادی فردی و بیگانگی می‌داند و می‌نویسد: "نوع انسان کلانشهری، که البته هزار نوع دارد، اندامی را پرورش می‌دهد که از او در برابر وقایع تهدیدکننده و تناقضات محیط برونی که می‌تواند وی را ریشه‌کن سازد، محافظت کند. او با مغز خود واکنش نشان می‌دهد نه با قلب خود" (زیمل، ۱۳۷۲، ۵۴). زیمل در خصوص سلطه روابط پولی به جای روابط عاطفی می‌نویسد: "پول فقط با آنچه مشترک میان همه است، سرو کار دارد. طالب ارزش مبادله است و تمام کیفیت و فردیت را به سوال "چقدر" فرو می‌کاهد. تمامی روابط عاطفی و صمیمی میان افراد بر فردیت آنها استوار شده است. در حالی که در روابط عقلانی، انسان چیزی شبیه به عدد است. درست مثل عنصری که به خودی خود ارزشی ندارد و خنثی است" (همان، ۵۵). شهرهای بزرگ تریغی

(برجوردی، ۱۳۸۴، ۲۹). "البته باید در نظر داشت که بومی‌گرایی به معنای ناآگاهی از تجدد نیست و برعکس باید آن را پدیده‌ای مدرن دانست زیرا کلام موجزان یعنی خودت باش، آدمی را به اصالت توجه می‌دهد که خود ساخته عصر مدرن است" (صدیقی، ۱۳۸۸، ۹۸). "گفتمان دیگری که در بستر گفتمان نوگرایی رشد کرد و پا به عرصه ظهور نهاد، گفتمان از خودبیگانگی بود. از خود بیگانگی در واقع از این خویش بریدن و به آن دیگری پناه بردن است؛ این خویش اصیل است و آن اعتباری" (همان، ۸۴).

ابراهیم گلستان، یکی از تأثیرگذارترین چهره‌های ادبی و هنری ایران، داستان‌نویسی را از اواخر دهه بیست آغاز کرد و به دنبال آن پس از کودتای ۲۸ مرداد، همکاری با کنسرسیوم نفت را آغاز و استودیو گلستان را تأسیس کرد (جاهد، ۲۰۱۳۸۴، ۲۰). مستند و فیلم‌های داستانی گلستان در این دوره شکل می‌گیرند که همگی آثاری ستایش‌شده و در خور تأمل هستند. نگاه او به عنوان یک نویسنده و فیلمساز مدرن، نگاه نقادانه‌ایست به مدنیزاسیون حاکم بر جامعه زمانه خود. او معتقد است: "دنیاى معاصر را با ساده‌لوحی قدیم نمی‌شود رد کرد. هم‌چنان که با ساده‌لوحی نمی‌توان آن را پذیرفت نه زرق و برقش باید تو را به آن بکشاند و نه با زرق و برق آنچه که داری می‌شود آن را به دورنگه‌داری. باید آماده شد، هم برای پذیرفتن و هم برای شرکت در این پروریده شدن. نمی‌شود فقط مصرف‌کننده محصول دیگران باشی باید محصول تو در حد روز بیاید. به احتیاج روز بیاید" (گلستان، ۱۳۸۷، ۳۲).

دهه ۴۰، هم‌چنین دهه انعکاس تصویر شهر در سینمای ایران بود. بیشتر داستان‌ها و فیلم‌های گلستان، سوژه‌های مدرن شهرنشین در جامعه‌ای سرشار از تناقض‌ها (تناقض میان کهنه و نو، میان شهر و روستا، میان سنت و مدرنیته، میان تفکر و عمل) و در حال گذار به مدرنیته را توکنند. سوژه‌های سرگشته، تازه به دوران رسیده، پرسه‌زن، سنتی، سودجو، میهن‌پرست، از خودبیگانگانه و... هر یک نمایانگر بخشی از جامعه ایران در آن سال‌ها هستند.

۲. روش تحقیق

ماهیت این تحقیق کاربردی بوده و در بخش تعریف مسئله، از روش توصیفی و در مرحله شناسایی ویژگی‌های مدرنیسم در این سال‌ها، از روش اکتشافی بهره می‌گیرد و با روش اکتشافی به تحلیل و تفسیر آثار گلستان می‌پردازد. روش تحقیق بر مبنای تحلیل محتوای فیلم‌ها و داستان‌های گلستان، با استفاده از استراتژی کیفی است که بنا بر طبقه‌بندی گروت و وانگ (۱۳۸۴)، روشی است کیفی، مستقل از مستندات عددی متکی به بیان (گفتاری یا نوشتاری) و کار تجربی فیلم و داستان است. آنچه در این مقاله اهمیت دارد، بررسی کلیت شهر و مدرنیته در آثار گلستان است، بنابراین تفسیر تک‌تک فیلم‌ها و داستان‌ها انجام نمی‌شود. علت انتخاب این نویسنده، توصیفات او از زمانه خویش و نگاه نقادانه او به تحولات شهری بوده است. گلستان، هم به لحاظ نگارش، جزو نویسندگان مدرن محسوب می‌شود و هم بنا به گفته جهان‌بگلو، نه تنها به مدرنیته نظر دوخت بلکه توسط آن نیز دیده شد (جهانبگلو،

جایگاه اصلی مبادله پولی، خریدنی بودن اشیا را بسیار بیشتر از جاهای کوچک نمایان می‌سازد. به همین سبب است که شهرهای بزرگ جایگاه اصلی نگرش مبتنی بر دلزدگی است. نگرش دلزده در وهله نخست از تحریکات عصبی ناشی می‌شود که به سرعت تغییر می‌کنند و فشرده هستند و با یکدیگر تناقض دارند (همان، ۵۷).

مارشال برمن، در کتاب خود با عنوان تجربه مدرنیته، پس از تعریف مدرنیته و مدرنیسم به بیان "تجربه مدرنیته" در کلانشهرها در دوره‌ها و شهرهای مختلف می‌پردازد. وی می‌نویسد: "مدرنیته کل نوع بشر را وحدت می‌بخشد. وحدتی مبتنی بر تفرقه؛ این وحدت همه را به گرداب فروپاشی و تجدید حیات مستمر می‌افکند، گرداب مباره و تناقض، ابهام و عذاب (برمن، ۱۳۸۶، ۱۵). او مدرنیته در کشورهای جهان سوم را "مدرنیسم توسعه نیافتگی" می‌نامد و می‌گوید: "در کشورهای نسبتاً عقب مانده که فرآیند مدنیزاسیون هنوز به خوبی استقرار نیافته، مدرنیسم در صورتی که گسترش یابد، شکل افسانه‌ای به خود می‌گیرد. زیرا به ناچار باید از افسانه‌ها و سراب‌ها و رویاها تغذیه کند" (برمن، ۱۳۸۶، ۲۸).

"مدرنیته در غرب با گسست از قرون وسطی و تداوم یافتن تحول تاریخی، خود را به انجام رساند، در ضمن گذشته را برای خود نگه داشت. این جوامع به گذشته خود برمی‌گردند اما آزادانه به گذشته برمی‌گردند و آن را وسیله تحولات تاریخی می‌گردانند. ولی جوامعی که گسست تاریخی را انجام نداده‌اند، برگشتشان آزاد و رها نیست؛ آنها وابسته و اسیر گذشته‌اند. می‌خواهند با سننشان مشکلات اکنونشان را حل کنند" (ماهرویان، ۱۳۷۷، ۴۲). در این کشورها دودیدگاه نسبت به مدرنیته به وجود آمد. دیدگاه اول، دیدگاه غرب‌گرایانه که معتقد به تقلید صرف از غرب و پاک کردن همه آثار گذشته است و دیدگاه دوم، دیدگاه بومی‌گرایانه و یا بازگشت به اصل است که بر بازخوانی مدرنیته از طریق ارزش‌های بومی یا بومی‌سازی مدرنیته تأکید دارد. ابراهیم گلستان به دیدگاه دوم تعلق دارد.

۲.۱. بومی‌گرایی در ادبیات و سینما

مدرنیسم در ایران تقریباً هم‌زمان با تشکیل اولین دولت پهلوی در سال ۱۳۰۴ آغاز شد. فرآیند مدنیزاسیون ابتدا با تغییرات کالبدی آمرانه در شهرها صورت گرفت در حالی که دگرگونی محتوایی هنوز در جامعه شکل نگرفته بود. در دومین دولت پهلوی، اقدامات نوگرایانه آمرانه ادامه یافت، در عین آنکه طلب نوشدن در جامعه نیز به وجود آمده بود ولی، با ضربه‌های بس متفاوت. به لحاظ فکری نویسندگان نوآوری ظهور کردند (صدیقی، ۱۳۸۸، ۹۷). "رمان به عنوان محصول مستقیم زندگی نوین شهری، افزایش باسوادی و به دنبال آن علاقه‌مندی طبقه متوسط به مطالعه در ایران ظهور کرد. نخستین رمان‌ها به ویژه اگر به مسائل معاصر می‌پرداختند، قالب و محتوایی در اختیار داشتند که روح جدید دنیای اجتماعی را بازسازی و مشاهده کند" (دهقانی، ۱۳۸۳، ۸۶).

"از سال ۱۳۲۰ به این سو، در ادبیات داستانی جریان بازگشت به اصل، تحت عنوان بومی‌گرایی پدید آمد. بومی‌گرایی را در گسترده‌ترین معنا می‌توان آموزه‌ای دانست که خواستار بازآمدن، بازآوردن یا ادامه رسوم، باورها و ارزش‌های فرهنگی و بومی است"

بیگانه است و از این حس خود را بیگانه‌تر یافته بود" (گلستان، ۱۳۲۷، ۱۳۰). این توصیف شبیه به توصیف بودلراست از انسان مدرن، "اودر یکی از شعرهای خود، شعرپرسه زن، وقتی می‌خواهد نماد و تمثیلی از انسان مدرن بدهد به توصیف شرایط، فردی می‌پردازد که از سنت گذشته بریده و پناهگاه تازه‌ای نیافته و وضعیت پا در هوایی دارد. چشم به آینده دارد اما آینده‌ای مبهم و فرار" (جهانبگلو، ۱۳۷۴، ۲۱۰). رمضان بعدتر به کمک یکی از این معترضان، حزبی می‌شود و در نهایت در اعتراض به زخمی شدن کارگری توسط مأمورین دولتی، رهبر تظاهرات می‌شود: "دست‌های زمخت و پینه‌بسته خود را با قدرت غضب پیش چشم فرماندار که برای نصیحت آمده بود می‌گیرد و می‌گوید: "من با این دستام می‌خوام نون در بیارم نمی‌ذارم با گلوله سوراخش بکنن" (گلستان، ۱۳۲۷، ۱۲۵).

راه آهن، عنصر اصلی ارتباطی شهر صنعتی است، "قطار کارگران را به شهر دیگری می‌برد تا نمایش دهند و می‌دید روزنامه‌فروشی از قطار پایین می‌جهد و مردم گرد او می‌ریزند، تا چشم به هم‌زندی روزنامه‌هایش را تمام کرده است" (همان، ۱۳۴). روزنامه و قطار هر دو از ثمرات عصر مدرن هستند. روزنامه‌ها در قطار توزیع می‌شود و در لحظه‌ای تمام می‌شود و این مطلب، گویای این موضوع است که طلب آگاهی در جامعه (با گسترش روزنامه و کتاب‌ها و...) در حال شکل‌گیری است.

"ریل‌ها در دو سوی الوارهای بریده و منظم دور می‌شدند و او میان دورج ریل‌ها راه می‌رفت و می‌کوشید پای خود را منظم روی الوارها بگذارد و کمی بالاتر از خط دور می‌شد و در دشت چمن‌پوش می‌افتاد و حلقه‌های تپه‌های جنگل‌پوش از یک سو دشت را در خود گرفته بودند و از آن سو، آفتاب فرو می‌نشست و آفتاب در هوای بخار گرفته زرد می‌نمود. پروانه‌ها و سنجاقک‌ها می‌لولیدند و دشت زیبا با چمازها و پلهم‌های خود زمزمه می‌کرد و کارخانه و کار و شهر و مردم در پشت سر او بودند (همان، ۱۳۵). این توصیف، ترکیبی از طبیعت و صنعت است در "شهر صنعتی". شهری که توصیف آن شبیه به نقاشی "باران، بخار و سرعت" ویلیام ترنر است که در آن کوه و جاده به شیوه‌ای رویاگونه با هم ترکیب شده‌اند.

در داستان "آذرماه آخرپاییز"، اعتراض به شکل دیگری نشان داده می‌شود. راوی داستان، عضوی یکی از احزاب است و به طور مخفیانه برای دوستش - که بعد مشخص می‌شود کشته شده است - از خانواده‌اش لباس و خوراک می‌گیرد و می‌باید آنها را به دوستی دیگر برساند تا او آنها را به احمد - که در نهایت کشته می‌شود - بدهد. راوی در پرسه‌زنی در خیابان‌های شهر، احساس تنهایی می‌کند، ابتدا با ماشین به دنبال آدرسی است تا وابستگان دوستش را پیدا کند و می‌ترسد که غریبه‌ها او را ببینند. "من کجا می‌دانم این چشم‌های غریبه که دنبال منند مرا می‌جویند یا نه ... باید پی‌گم کنم ..." (گلستان، ۱۳۲۷، ۴۰). زمیل معتقد است "مردم در شهر با یکدیگر غریبه‌اند هر کسی مجبور است در مجاورت غریبه‌ها زندگی کند. به این ترتیب تفاوت‌های پوششی و گویشی با طیف گسترده‌ای حاکم خواهد شد" (به نقل از لجت، ۱۳۸۳، ۳۱۹). چهره معترض راوی هنگامی عیان می‌شود که از تفاوت‌های شمال و جنوب شهر - که در سال‌های بیست خورشیدی عریان‌تر

۱۳۸۴، ۳۸). بنابراین در آثار او هم تحولات کالبدی شهر - یعنی تجربیات عینی - توصیف می‌شود و هم تحولات درونی (تجربیات ذهنی) بازیگران اجتماعی که در این دوره وجود دارند. در نتیجه آثار او می‌تواند تصویر روشنی از شهر در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰ ارائه دهد.

۳. شهر و مدرنیته در آثار ابراهیم گلستان

۱-۳- دوره اول (۱۳۳۲-۱۳۲۰) شهر محل اعتراضات خیابانی
سیاست قطبی کردن فعالیت‌ها و تشکیل قطب‌های توسعه، محور اصلی برنامه اول توسعه عمرانی است که با تشکیل سازمان برنامه در سال ۱۳۲۷ تدوین می‌شود. پایتخت به عنوان قطب اصلی فعالیت‌ها، فعالیت‌های عمرانی دولت و موسسات خصوصی را در خود متمرکز می‌کند (حبیبی، ۱۳۸۶، ۱۸۸).

مضمون عمده داستان‌های مجموعه "آذرماه آخرپاییز" گلستان که در دهه ۲۰ نوشته شده، اعتصابات و اعتراضات کارگری است که در کارخانه‌ها و چاپخانه‌ها رخ می‌دهند. کارگران، عمدتاً در حاشیه شهر سکنی می‌گزینند، در خانه‌هایی بیش‌وکم سست بنیاد و با حداقل امکانات زیستی. ساعت‌ها در شرایط سخت کاری در کارخانه‌ها کار می‌کنند و در اعتراض به این وضعیت، دست به اعتصاب می‌زنند و اعتراض خود را با تظاهرات در خیابان بیان می‌کنند، سوژه اصلی در مجموعه "آذرماه آخرپاییز"، حاشیه‌نشینان شهری هستند.

"رمضان" و "ناصر" دو سوژه داستان "دیروز، امروز و فردا"، کارخانه‌ها را از دریچه زندان می‌بینند: "همه‌یکنواخت ماشین‌های کارخانه روی همه چیز گسترده بود. روشنی چراغ سردر کارخانه از شکاف میله‌ها گذشت و رنگ پریده‌ای بر دیوار زندان زد (گلستان، ۱۳۲۷، ۱۱۴). صدای کارخانه در تمام داستان حضور دارد. رمضان و ناصر دو کارگر حزبی در اعتراض به زخمی شدن یکی از کارگران - که در حاشیه شهر زندگی می‌کرده و توسط مأموران حکومت به او تیراندازی شده - دستگیر شده‌اند و علی‌رغم شکنجه هیچ یک لب به سخن نگشوده‌اند. داستان، داستان مبارزه و مقاومت است، روشی نوآیین در مطالبات اجتماعی و شهروندی. رمضان می‌خواهد محل تیراندازان را به مأمورین زندان نشان دهد و بگوید که مأموران حکومتی مسئول تیراندازی بوده‌اند. ناصر که ترسیده است به رمضان می‌گوید: "یعنی حالامیگی روز ما رسیده؟" (همان، ۱۲۵). مطالبات اجتماعی و اقتصادی، زمزمه مدرنیزاسیون از پایینی است که در جامعه به تدریج شکل گرفته است. مطالباتی عمدتاً شهری که از سوی شهروند طلب می‌شود، مطالباتی که در سال‌های آخرین ۱۳۵۰ در خیابان‌های شهر فریاد زده می‌شود.

توصیف اعتراض در شهر در این داستان به خوبی نشان داده شده است. رمضان نخستین بار در این اعتراض، خیل عظیم چهره‌های ناشناس و زیرزمینی را می‌بیند که برای احقاق حق خود به خیابان آمده‌اند. او در میان این چهره‌های بی‌شمار کسی را نمی‌شناسد و حس گمنامی و بیگانگی می‌کند: "... با همه این که می‌دانست چه روی داده است، باز می‌دید ناچار است از کسی بپرسد تا پرسیده باشد، تا پرسشی کرده باشد. اما در آن میان می‌دید که بیگانه است و نمی‌دید که به همین دلیل است که نیاز به پرسش دارد. دیده بود که

سیاسی دارد. اعتصابات کارگری، زندگی پنهانی وزندان ها و سوژه های عصیانگر که اغلب حزبی هم هستند نمایانگر این وضعیت است.

۳-۲. دوره دوم - شهر - مصرف (۱۳۴۳-۱۳۳۲)

۳-۲-۱. مقدم مدرنیزاسیون بر مدرنیته

در این دوره نفت به عنوان یکی از صنایع اصلی موجب رونق شهرهای جنوبی می شود. شهرهای جنوبی به دلیل موقعیت بندری برای بارگیری نفت که در اوایل دهه ۴۰ یگانه درآمد کشوری را تأمین می کرد، موقعیت خاصی یافتند.

برنامه دوم توسعه اقتصادی (۱۳۴۱-۱۳۳۴)، توسعه اقتصادی را با تکیه بر استفاده از منابع موجود در مناطق مستعد تدارک می بیند. (حبیبی، ۱۳۸۶، ۱۹۲). ادغام رو به رشد ایران و وابستگی روزافزون کشور به جهان سرمایه داری از سویی و وجود منابع و مواد اولیه فراوان در کشور از سوی دیگر، سبب می شوند تا در کنار توسعه نایافتگی عمومی روش های زیست و تولید سنتی، مطالعاتی برای ایجاد قطب های صنعتی و کشاورزی و تأسیسات زیرساختی در دستور کار شهرها قرار گیرد (همان، ۱۹۵). خارگ یکی از بنادری است که به عنوان بندر ارتباطی برای بارگیری نفت توسعه می یابد. مضمون فیلم مستند "موج، مرجان و خارا" نیز به همین موضوع اشاره دارد:

خارگ که "مرجانی پیش آفتاب نشسته بود" (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۳۶) و ساکنی نداشت و "مسجدش متروک و منبرش خالی، برگزیده شد تا بندرگاهی شود برای بارگیری نفت خام میدان های نزدیک" (همان، ۱۳۶). "نخست نیروی کار از هوا و دریا آمد و آن گاه ابزار کار و زندگی" (همان، ۱۳۶) و ساخت و ساز آغاز می شود: "کشاندن راهی از کناره تا جایی از دریا به ژرفایی فراخور لنگرگاه کشتی" (همان، ۱۳۶).

در این دوره، نفت به عنوان عامل سرمایه داری، فن و تکنولوژی، کالبد شهرها را دیگرگون می کند. این مدرنیزاسیون، آمرانه است. "گوهستان گچساران گذران دیرینش به شبانی بود تا صنعت به سراغ سنگستان آمد" (همان، ۱۳۷) یا در خارگ. "همان دشت و همان کوه، همان چوپان و همان نای و زنگ گله، ولیکن در کنار کنده های کهنه، شاخه های فولادین جوانه زده بود" (همان، ۱۳۷). زندگی سنتی چوپانی با ورود صنعت متحول می شود. فیلم تضاد بین زندگی سنتی و ماشین آلات صنعتی را به تصویر می کشد. یکی از مظاهر مدرنیته، فردیت یافتن انسان و تسلط او بر

امور پیرامونیش است. در ذهن انسان مدرن، محیط پیرامونش ابژه ایست که او می تواند آن را به نفع خود تغییر دهد، "در دریا دوراند از غم اندیشه، نه جویای رازند، نه می سازند، سپرده به تقدیر محیط اند" (همان، ۱۳۵). انسان با ابزار آلات فنی طبیعت را تغییر می دهد، او برخلاف دریا "سرسپرده به تقدیر نیست" بلکه با خرد خویش می تواند تقدیر خود را تغییر دهد. "لوله از رود زهره گذشت تا سوی دریا سرازیر شود..." (همان، ۱۳۸). "گویا به ساحل رسید و کار کشاندن به پایان آمد، کودکان کنجکاو از روستای کرانه به تماشای کشتی رفتند" (همان، ۱۳۸). نفت به عنوان عامل سرمایه داری وارد خارگ می شود و خارگ به علت صنعت نفت آباد می شود. اما در انتهای فیلم، وقتی که کشتی بارگیری دریا را می شکافد، دوربین کف های ایجاد شده را نشان می دهد: "ملك

شده و تا به امروز هم ادامه دارد - می گوید: "آن بالاها از این پاکت ها نیست، آن پایین ها هم نه گلفروشی است نه خیلی چیزهای دیگر. این فرق ها مگر همه اش همین فرق هاست؟ نان و هسته خرما و پهن اسب، یا خون توی سلاخ خانه ها، درد و ناخوشی و گرسنگی. همه اش سیاهی و زجر... آیا ممکن است؟ ... کی؟ ... امسال؟ ...؟ سال بعد؟ ... بهار که بیاید؟" (همان، ۴۴).

راوی در بازگشت، در شهر قدم می زند و به "میدان شهر می رود که خالی بود و راه هایی که از آن می رفت یا به آن می آمد زیر افسون شب و عزارفته بود..." (همان، ۴۶). راوی در فکر خانواده دوستش است. او با پرسه زنی در شهر، سعی در آرام کردن خود دارد، اما میدان شهر هم خالی است و تنهایی راوی را دوچندان می کند. به گفته زیمل، "هیچ کس در هیچ جا و مکانی، همچون شهر بزرگ، احساس تنهایی و گمگشتگی نمی کند" (به نقل از احمدی، ۱۳۷۳، ۴۸). راوی با مجسمه ها و میدان خالی احساس بیگانگی می کند و می ترسد زیرا این حس را دارد که مجسمه ها او را می پابند: "من بودم و تنهایی و این بی جانی و وارفتگی..." (همان، ۴۶). در جایی دیگر می گوید "باز به مجسمه ها نگاهی انداختم، خشک و مفرغی آن بالا نشسته بود و انگار زیر چشمی مرا می پایید و من در میدان خالی با سایه های بی قواره ام افسون زده مانده بودم..." (همان، ۴۹). زیمل می گوید: "یکی از خصیصه های زندگی مدرن، آگاهی یافتن فرد از ویژگی های خویش است" (به نقل از جهانبگلو، ۱۳۸۴، ۳۱۲). راوی با پرسه زنی در خیابان ها، سعی در کشف خویش دارد. او مرتباً از خود سوال می کند که چه می خواهد بکند. در توصیف پوششکین در قطعه سوارکار مفرغی می خوانیم: "یک شب در حین پرسه زدن، بی خبر از آنکه کجاست، ناگهان ایستاد و در حالی که چهره اش از ترس به هم پیچیده بود، به اطراف نگاه کرد او راه خود را به میدان سنا باز جست: و درست رو بروی او، از فراز صخره محصورش، با بازوان گشوده، قد برافراشته در تاریکی، آن بت بر مرکب مسین اش نشسته است" (برمن، ۱۳۸۶، ۲۲۸). "... مردك بیچاره گرد پایه تندیس چرخید و به تصور فرمانروای نیمی از عالم چشم غره می رفت. لیکن ناگهان خورش به جوش آمد، شعله ای دلش را در بر گرفت، اندوهگین در برابر آن تندیس مستکبر ایستاد و با دندان ها و مشت های به هم فشرده، گویی نیرویی سیاه در او حلول کرده گفت: ای سازنده اعجاب آفرین! و در حالی که از نفرت می لرزید زیر لب افزود: هنوز باید به من حساب پس دهی" (همان، ۲۲۹). در این قطعه، قهرمان داستان، خود را شهروند می داند و مدرنیزاسیون آمرانه را بر نمی تابد و در اعتراض به آمریت حاکم می گوید: "هنوز باید به من حساب پس دهی"، در واقع او به آگاهی از حقوق خویش رسیده است. نکته دیگر "احساس آزادی است". که او به عنوان يك شهروند دارد. این احساس، بنا به تعبیر زیمل "ناشی از گمنامی در کلانشهر است" (زیمل، ۱۳۷۲، ۶۱). به این ترتیب، شهر تصویر شده در این داستان ها، شهری است که عناصر کالبدی مدرن را در خود دارد (میدان، مجسمه، خیابان...) و سوژه های مدرن نیز کم کم سر برمی آورند. سوژه هایی که بی عدالتی ها در سهم خود از شهر را دیده اند و در پی احقاق حقوق خود به عنوان شهروند هستند. تجربه اینها تجربه ایست که در آن تحولات ذهنی سوژه ها بیان می شود. شهر در این داستان ها تا حدودی ماهیت

با درد و داد / با خشم و خون / پیکان و پتک و دشنه و زوبین / ایلی هجوم برد، اندیشه‌ای پلید درآمد / پتک دیده را ترکاند / دستی که گل می‌آفرید افتاد و خانه مرد / ... تاریخ گم شد" (همان، ۱۲۸). ... تا باستان شناس از راه تیله‌های پراکنده روی خاک و قصه‌های گنج سراغ گذشته را گرفت" (همان، ۱۲۸). در نهایت فیلم به این عبارت به پایان می‌رسد، "باشد که روزی ریشه‌های کهن گل باز بدمد / باشد که خدای بذر به دره صلا دهد / باشد که چشم ببیند / و دید زندگی تازه‌ای شود" (همان، ۱۳۰)، که تأکیدی روشن بر مفهوم بازگشت به اصل است و یا صحبت‌های ژاندارم در فیلم "اسرار گنج دره جنی"^۵ که هنگامی که قهوه‌چی و کدخدا در پی دزدیدن طلاها هستند می‌گوید: "این همه آثار قدیمه، یادگاری اجدادته، اون اومده اونور راه کمین کرده اونارو ببره، نگذار ببره .... تو باید اونا رو حفظ کنی. باید به اونا فخر کنی. وظیفه تو فقط و فقط حفظ سنت اجدادته و تحویل اون به نسل بعد" (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۴۶). در مستند "گنجینه‌های گوهر" که با نگاهی نقادانه درباره جواهرات سلطنتی از آغاز پادشاهی ایران ساخته شده است. گلستان می‌گوید: "بعد از زوال دوره صفوی، بعد از جنگ‌های فاتحانه نادر گنجینه‌های گوهر شاهی وسعت گرفت. کشور نیاز داشت به نظم نو / انبوه سنگ‌های گران نظم نو نبود" (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۴۳). تجربه تجدد در ایران در نیمه دوم سده نوزدهم به مرحله تازه‌ای پا گذاشت، پای ایرانیان به غرب باز شد و فرنگی‌ها هم در سطحی بی‌سابقه به ایران و نفثش دل بستند (میلانی، ۱۳۸۱، ۲۵۶). در دوره قاجار با سفرهای فرنگ، ظواهر و زرق و برق نصیب کشور شد و مدرنیزاسیون از بالا رخ نمود: "در روزگار پرتحول پایان قرن هجده / وقتی که فکر و دید در رسم و خط سرنوشت انسان تأثیر می‌گذاشت / اینجا دیگر در ترکش تیری نمانده بود" (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۴۳). "... در نیمه‌های قرن نوزدهم راه سفر به اروپا گشوده شد / اینها سوغاتی سفر به اروپا بود / سوغات دید تنگ خیره به بازچه / سوغات غفلت مفتون زرق و برق / (همان، ۱۴۴).

گلستان که خود هنرمندی نوگراست و خواستار نظم نو در جامعه است، مدرنیزاسیون سطحی را نمی‌پذیرد. او می‌گوید تفکر (خط و فکر)، در اروپا تحول یافته بود ولی در ایران تنها به ظواهر اروپایی و تقلید از آن پرداخته شده است یعنی با "دید تنگ" و "غفلت مفتون به زرق و برق" به مظاهر مدرنیته اروپا نگریسته شده است. گلستان فیلم را این چنین پایان می‌برد: "... امروز ثروت یعنی غنای زنده زاینده / امروز ثروت یعنی تفکر انسان (همان، ۱۴۵). او خواستار دگرگونی محتوایی در جامعه است و می‌داند که دگرگونی‌های شکلی راه به جایی نخواهد برد. او در طلب انسان مدرن است که با قدرت تفکر خویش، خود سرنوشتش را رقم زند.

۳-۲-۳ - شهر - تجربه سوژه‌های مدرن (۱۳۴۳، ۱۳۵۷)

به دلیل پیچیدگی مسائل شهر در این دوره، این بخش در قالب شش محور توضیح داده شده است:

۱. گسترش شهر،

۲. جایگزینی روابط پولی به جای روابط عاطفی در جامعه مصرفی.

۳. روابط همسایگی جدید.

و مروارید آرمیده و مرجان سپرده به تقدیر را نصیبی نرسید جز این شیار کف آلود... (همان، ۱۳۹)، که به این معنی است که این رونق و آبادانی در زندگی مردم عادی رخ نمی‌دهد. با ورود نفت به شهر، شهر مصرف به وجود می‌آید که در آن روابط تولیدی جایی ندارند و توزیع ثروت نیز در جامعه یکسان نیست. در واقع نصیب مردمان همان "شیار کف آلود" است و سهم کودکان تنها تماشای کشتی هاست. گلستان در داستان دیگری به نام "برخوردها در زمانه برخورد" که شرح مشاهدات او در شهر آبادان و با یک همکار انگلیسی است، از تحول آبادان در اثر صنعت نفت در سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ می‌گوید. در این دوره، به دلیل حضور کمپانی‌های نفتی انگلیس، حضور انگلیسی‌ها در آبادان زیاد بود: "زندگانی چند جانبه در آن شهر، تجمع بسیار چیزهای غریبه با هر بخش دیگر کشور، شهری که در خودش به خودش هم غریبه بود" (گلستان، ۱۳۹۰، ۱). حضور انگلیسی‌ها در شهر موجب می‌شود که از معماری اروپایی در ساخت بناها استفاده شود. "... این رستوران که می‌رویم هم مال شرکت (نفت) است فقط نمی‌دانم چه جوری معماریش را داده بودند گویا به آرشیوتکت‌های آلمانی پیش از جنگ" (همان، ۱۰).

صنعت و تکنولوژی به کمک سرمایه و مدرنیزاسیون از بالا، شهرهای دهه ۴۰ را چهره‌ای دیگرگونه می‌بخشند. شهرهای صنعتی و مدرن در این دوره برای ساکنان غریبه‌اند. در داستان "مد و مه"، راوی با حسرت به شهر زادگاهش - که اکنون چهره‌ای دیگر یافته - می‌اندیشد: "... از شیراز حرف می‌زدیم، اردیبهشت در کوچه‌های کهنه بوی بهار می‌پیچد. قصاب لاشه‌های دکانش را با نارنج و زرورق می‌آراید. شیراز ما خوب است، شب‌های نیمه شعبان بازار جشن می‌گرفت. از سقف چارسو یک منزل یک منقل آتش آویزان بود. شیراز ناز من کجا رفته است؟ ... امشب پراز مه است و من یاد شیرازم. شیراز دیگر عوض شده است. شیراز باید عوض می‌شد اما بدجوری عوض شده است" (گلستان، ۱۳۴۸، ۱۳۲).

دید هجران زده‌ای که نسبت به شهر قدیم وجود دارد از ویژگی‌های مدرنیسم دهه چهل است. دوره‌ای که بازگشت به ارزش‌ها مطرح می‌شود. سوژه‌های این دوره، که خود نیز تحول به سوی مدرن شدن را طی می‌کنند، با شهر بیگانه‌اند، اما تغییرات را نفی نمی‌کنند. در این دوره است که طلب دگرگونی در میان سوژه‌ها وجود دارد اما به گونه‌ای متفاوت از مدرنیزاسیونی که حاکمیت از بالا اجرا می‌کند.

۳-۲-۲ - ملی‌گرایی در جامعه مدرن

یکی دیگر از جنبه‌های مدرنیته که به ویژه در سال‌های ۴۰ در ادبیات و گهگاه در سینما نمود می‌یابد، ملی‌گرایی است. به عقیده نیچه، ملت در جامعه سکولار جای خدا را خواهد گرفت و ناسیونالیسم مقام دین را خواهد آورد (میرسپاسی، ۱۳۸۰، ۱۷۱). نویسندگان بومی‌گرا با بیان شکوه و عظمت ایران سعی در حفظ ارزش‌های ایرانی و جلوگیری از نابودی آنها توسط حاکمیت داشتند. مضمون مستند "تپه‌های مارلیک"، مربوط به آثار باستانی مارلیک است و به لزوم حفظ آن اشاره دارد:

"امسال / پارسال / هزاران هزار سال / با باد بوی کهنگی کاج می‌رسد / (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۲۶). ... یک روز خنده رفت و ترس آمد /

۴. شکل‌گیری نهادهای مدرن - روابط بوروکراتیک جدید.

۵. تقابل شهر و روستا

۶. مدرنیزاسیون آمرانه سال‌های ۱۳۵۷:۱۳۲۰.

۳-۳-۱- گسترش شهر

در این دوره، تهران گسترش یافته و هر روز به مساحتش افزوده می‌شود. گسترش بی‌سابقه تهران - در رابطه با شهرهای بزرگ ایالتی - و عدم تابعیت آن از طرح جامع مصوب ۴۵، دولت پهلوی را بر آن می‌دارد تا سازمان نظارت بر گسترش تهران را تأسیس کند (حبیبی، ۱۳۸۶، ۲۰۴). تهران شهر بزرگی شده که در آن گذشته‌ها را نمی‌توان پیدا کرد.

فیلم "خشت و آیینه"، داستان راننده تاکسی به نام هاشم است که زنی نوزادش را در تاکسی او می‌گذارد و می‌رود. هاشم نمی‌داند با نوزاد چه کند دوستش در کافه می‌گوید: "بیچاره... چطو بچشو پیدا کنه... شهر بزرگ! از بالای دربند تا شاعبدالعظیم، از جوی مهرآباد وکن تا جوادیه و قلعه مرغی، از اون وروشون تپه تا اون و تهرانپارس... این وسط چطو بچشو پیدا کنه؟" (گلستان، ۱۳۴۴). در فیلم "خشت و آیینه"، هاشم به خرابه‌ای می‌رود که مادر نوزاد را آنجا پیاده کرده. در آنجا پیرزنی را می‌بیند و از او سراغ مادر نوزاد را می‌گیرد. پیرزن می‌گوید: "... اینجا قبلاً زمین زراعتی بود یه روز او مدرن همشو فروختن، گندما و جوها زیاد بود هی کردن، کشیدن. دیوار کشیدن چقد دیوار کشیدن" (گلستان، ۱۳۴۴). او با تکرار بر دیوار کشیدن بر این جدا شدن و بی‌توجهی که به حاشیه‌نشینان شده است تأکید می‌کند.

صحبتهای پیرزن، توصیفی از حاشیه‌نشینی در دهه ۴۰ خورشیدی است. حاشیه‌نشینی که حالا تنها کارگرانی، که در دهه ۲۰ در داستان‌های قبلی وجود داشتند، نیستند و مهاجران روستایی به شهرانیز شامل می‌شوند. استقرار آنان در محدوده‌های بلافصل و زمین‌های کشاورزی پیرامونی، سبب گسترش بی‌سابقه تهران می‌شود. گسترش روزافزون شهر و دست‌اندازی سوداگران بر زمین‌های پیرامونی باعث می‌شود تا در سال ۱۳۳۹ مالکیت بر اراضی موات و بایر تا شعاع ۱ کیلومتری شهر مجاز دانسته شود و قانون تملک اراضی برای اجرای برنامه‌های شهرسازی و خانه‌سازی از تصویب بگذرد (حبیبی، ۱۹۶، ۱۳۸۶) و این روند هم‌چنان ادامه می‌یابد، تا حدی که در اولین سال‌های پنجاه خورشیدی و با توجه به رهنمودهای طرح جامع تهران برای شهر محدوده تعیین می‌شود و خارج از محدوده‌نشینان از خدمات شهرداری تهران محروم می‌گردند و همین خارج از محدوده است که بعدها در انقلاب نقش عمده‌ای را ایفا می‌کند و کلانشهر تهران چهره می‌نماید.

۳-۳-۲- جایگزینی روابط پولی به جای روابط عاطفی در

جامعه مصرفی

تهران به عنوان کلانشهر مدرن، شهری شده است که انسان‌ها را بی‌عاطفه می‌کند. در کلانشهر روابط عاطفی محدود می‌شود و جای خود را به روابط عقلانی می‌دهد. فرد بی‌تفاوت، غیرقابل احساس است و پول است که به گونه‌ای غیرقابل ترمیم قلب، فردیت و ارزش

خاص و اصالت آنها را می‌جود (زیمل به نقل از شوای، ۱۳۸۶، ۴۱۵). تاجی و هاشم - شخصیت‌های فیلم خشت و آیینه - در نهایت از هم جدا می‌شوند. تاجی بر آنست که با نگهداشتن بچه، زندگی تازه‌ای را آغاز کند، ولی هاشم که پول این کار را ندارد و قیدی هم برای برپا کردن زندگی جدیدی ندارد، بچه را به پرورشگاه می‌دهد. تاجی، بی‌شبهت به گرچن (مارگریت) در داستان فاوست نیست و علی‌رغم پیشه‌اش، هنوز در مرحله ماقبل مدرن قرار دارد، حال آنکه هاشم سوژه‌ای مدرن است. "او می‌تواند هر آنچه را برای تحول خویش لازم است بردارد" (برمن، ۱۳۸۶، ۶۹): به کافه می‌رود، رادیو گوش می‌کند و... مابقی را رها می‌سازد، ولی تاجی "بیش از آن جدی و صدیق است که بتواند این‌گونه گزینشی عمل کند" (برمن، ۱۳۸۶، ۶۹). او با اینکه رقاصه کافه است و جهان مادر خویش را به مثابه اشکال پوچ و توخالی رد می‌کند، ولی روح نهفته در این اشکال را درمی‌یابد و خود را تسلیم آن می‌کند: روح ایثار و تعهد فعال" (برمن، ۱۳۸۶، ۷۲).

در فیلم "خشت و آیینه"، یک شبانه‌روز از زندگی مجموعه‌ای از انسان‌های شهری را می‌بینیم که سرگشته، تنها و غریبه‌اند. زنی که مجبور است وانمود کند باردار است و آمده بچه یک‌روزه بگیرد تا به بقیه نشان دهد، مأمور دولتی که دروغ می‌گوید، روشنفکران تازه به دوران رسیده و... وضعیت آنها را می‌توان در این جمله که در ابتدای فیلم از رادیوی تاکسی هاشم می‌شنویم، خلاصه کرد: "... در این سیاهی شب مشخص نبود که صید چیست و صیاد کیست؟" (گلستان، ۱۳۴۴). به تنهایی وقت گذراندن در شهر یکی از ویژگی‌های عمده شهر مدرن است که دیگر ویژگی آن یعنی "پرسه‌زنی" را به همراه دارد که گلستان در داستان "صبح یک روز خوش" به آن پرداخته است. داستان در سال ۴۵ نوشته شده است. پرسه‌زن از دیدگاه بنیامین، چهره فرهنگی مدرنیته قرن نوزده اروپاست. پرسه‌زن شخصیتی است که در جمعیت رها شده، تسلیم پدیده‌ای می‌شود که بنیامین به آن مسمومیت کالایی می‌گوید. به عبارت دیگر پرسه‌زن با فردیت مدرن خود در میان فضاهای تجاری مدرن قرار می‌گیرد و به جمعیت پناه می‌برد، چون در پشت جمعیت می‌تواند هویت خود را پنهان کند و به تماشای تصاویر و هم‌گون شهر بپردازد" (جهانگیرلو، ۱۳۸۴، ۳۲). شهر مدرن به مکانی مقدس بدل شده که زیارتگاه‌های آن فروشگاه‌های بزرگ، نمایشگاه‌های تجاری و گذرگاه‌ها، مراکز خرید یا پاساژها هستند (تاجبخش، ۱۳۸۳، ۱۱).

شخصیت اصلی داستان "صبح یک روز خوش"، صبح به تنهایی و پیاده در شهر قدم می‌زند، "انگار بار اولش باشد، اطراف را تماشا کرد، از ایستگاهی که هر روز توی صف می‌رفت دیگر گذشته بود. در آفتاب، گل‌های لاله عباسی توی پیاده‌رو نشای داشتند. از توی جوی خشک پف‌های لوله بخار مغازه اطو کشی هوا می‌رفت. شاگرد یک مغازه دار از یک سطل با دست لمس آب می‌پاشید... نزدیک چهارراه، پیش بساط روزنامه فروشی رفت. عکس‌های رنگی پشت مجله‌ها را دید" (گلستان، ۱۳۵۱، ۷۹). در گوشه پیاده‌رو مردی مشغول تبلیغ یک کالای جدید - پاک‌کننده‌ای که کثیف‌ترین لکه‌ها را در لحظه‌ای پاک می‌کند - است. "انقلاب در صنعت یعنی این" (همان، ۸۰)، مردم مشغول تماشای مردم‌مبلغ هستند. "پرسه‌زنی" ادامه می‌یابد. شهر با مغازه‌ها، کالاهای تجاری و انبوه مردم شکل یافته است و فرد می‌تواند، حتی

است: "مرد روستایی با زن زرگر و کلفت آنها (که زن زرگر او را به عنوان زن جدید مرد در نظر گرفته) به بازار می‌روند که در آن همه چیز هست، لباس مرد عوض می‌شود و لباس رسمی می‌پوشد: "... یکی یکی رفتند روی پله‌های رونده که بالایشان می‌برد، دنیا پراز تالو بود هر چه بود از شیشه بود... مرد دیگر لباس محلی نمی‌پوشید لباس هایش را به راهنمایی زن زرگر طراح مد سفارشی می‌دوخت" (همان، ۵۳). "از آنجا که اکثریت مردم مدرن، در اغلب اوقات زندگی خود باید حواسشان را جمع در آوردن پول کنند، این عقیده قوت می‌گیرد که لازمه رسیدن به هر نوع شادمانی و خرسندی مشخص در زندگی، تصاحب مقدار معینی پول است" (زیمیل، ۱۳۷۲، ۳۳۲). در اسرار گنج دره جنی، مرد روستایی وقتی چاله پراز طلا و پول را کشف می‌کند: "... از چاه که بیرون آمد خود را بالای دنیا دید. باریکه زمین تپه که هر سال آن را به خیش زیور می‌کرد و بذرها اندک خود را در آن می‌ریخت. حاصل حقیر آن را به التماس برمی‌داشت. اکنون انگار بام بلند برج دیده‌بانی او بر فراز دنیا بود، انگار تخت تسلط او روی طاق دنیا بود" (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۴). یا در جایی دیگر از داستان "... می‌دید یک ساعت پیش از دنیا به غیرکشتزار کوچک و یک گاو، یک زن و چند آشنا و خویشاوند چیزی نداشت و در این مدت هر چیز جور دیگری شد. از خویش بیگانه شد، زن از او برگشت، گاو دیگر نیست، و کشتزار را نمی‌خواهد اما چه باک! که مانند خواب و قصه طلا دارد، دریا دریا جواهر و ثروت به دست آورده است، تنها نیست (همان، ۲۰). پول برای مرد روستایی عزت و اعتبار به همراه آورده و موجب شده او به گذشته خود بی‌اعتنا و با آن بیگانه شود زیرا می‌تواند همه چیز را با پول به دست بیاورد. "پیشترها اگر کتک می‌خورد، تطبیق داشت با طبیعت هر چیز اطرافش، تسلیم آن می‌شد، اما اکنون یک تجاوز بود از جانب کسان بی‌اهمیت، نه بر خود عادی، بلکه بر ضد خود تازه، خود بهتر، بر آستان قدرت و تفاوت و برجستگی هایش" (همان، ۲۲). مرد روستایی با پول‌هایی که به دست آورده می‌تواند همه چیز را تحت سلطه خود درآورد. او دیگر نمی‌پذیرد که زیر دست کسی باشد، پول به او شخصیت دیگر و به قول خودش "خود تازه‌ای" بخشیده است، چنان‌که زیمیل می‌گوید: "به سبب رشد عظیم تعداد کالاهایی که می‌توان با پول به دست آورد، به پول اهمیت زیادی داده می‌شود و همین امر بر بسیاری از ویژگی‌های دنیای مدرن پرتو می‌افکند. پول رضای کامل آرزوهای فردی را بسیار محتمل می‌سازد و فرد را برای رسیدن به آن اغوا می‌کند" (زیمیل، ۱۳۷۳، ۳۳۴). "تأثیر پیشرفت خصوصاً ترقی تکنیک وارد غار هم می‌شد. مرد رادیو را به چاله‌اش برد تا وقتی مشغول است از برنامه‌های جالب آن بهره‌ور باشد (گلستان، ۱۳۸۷، ۵۴).... وسایل جدید مرد به روستا رفت، یخچال، آبگرمکن، مبل‌های طلایی، مجسمه وسایل موسیقی ..." (همان، ۵۵). موج مصرف‌گرایی در اثر ثروت زیاد، شهر و روستا را در خود می‌گیرد. در این دوره، هم چنین قشر روشنفکر نقش مهم‌تری را به نسبت دوره‌های پیشین به عهده می‌گیرد: "روشنفکران را می‌توان به طور کلی به دو گروه بزرگ تقسیم کرد. اول، اهل بینش با تعهد اجتماعی، دوم، کارمندان و تکنوکرات‌هایی کارساز و دیوانسالار که در خدمت دولت هستند" (بروجردی، ۱۳۸۴، ۴۰). زینل پور نمادی از گروه دوم

اگر تنها باشد، ساعتی طولانی را در آن سپری کند. مرد در میان انبوه غریبه‌ها "هم چنان می‌رفت، در انتظار یک نگاه؛ که ناگاه پیشانی‌اش به تیری خورد" (همان، ۸۲). اما باز هم کسی متوجه او نیست، کلانشهر مجموعه‌ای از سوژه‌های گمنام را در خود جای داده است. افزایش ناگهانی قیمت نفت در سال‌های پنجاه خورشیدی، جامعه را به سوی یک جامعه کاملاً مصرفی سوق می‌دهد. "انتکای روزافزون دولت به درآمد نفت، ایران را به یک نمونه روشن از دولت اجاره‌گیر تبدیل کرد، یعنی دولتی که بخش بزرگی از درآمد آن به طور منظم از پولی که شرکت‌های خارجی به شکل اجاره یا بهره به آن می‌پردازند، تأمین شود. بنابراین نقش کشاورزی کم می‌شود و مردم را وابسته به دولت می‌سازد" (بروجردی، ۱۳۸۴، ۴۸). شهر، وابستگی مصرف خود به روستا را کم و کمتر می‌کند و روستا بقای زیست خود را بیش از پیش در خطر می‌بیند. "گردش کالا و سرمایه در شهر، در نبود چرخه تولید، نظام سوداگرانه را رونق می‌بخشد، شهر بی هیچ نقشی در تولید کشور و از طریق حرکت سوداگرانه کالا و سرمایه به مکان ثروت تبدیل می‌شود" (حبیبی، ۱۳۸۶، ۱۹۵). "نخستین پیامد اجرای این طرح‌ها، افزایش کنترل نشده واردات بود. دولت مایل بود امکانات جدید مصرف ایرانیان را ارضا کند و وسایل جدید بخرد و حق دلالتی خوبی نصیب هوادارانش کند" (دیگار، ۱۳۷۸، ۱۹۷). تهران در این دوره کیف پول ایران است نه قلب آن. زیمیل طرح می‌کند که "شهر اساساً از انواع گوناگون صورتک‌ها و وساطت‌ها شناخته شده است. بدین سان پیوندهای عاطفی در درون و بیرون گروه‌های اجتماعی جای خود را به روابط صوری بین افراد می‌دهد" (به نقل از لجت، ۱۳۸۳، ۳۱۹). طیف گوناگونی از این صورتک‌ها در "اسرار گنج دره جنی" نمایش داده می‌شود: داستان درباره مردی روستایی است که به طور ناگهانی به گنجی عظیم دست پیدا می‌کند. او به شهر می‌رود تا طلاها را بفروشد. در آنجا زرگر و زنش، مرد روستایی را هدایت می‌کنند، که البته آنها هم هدفشان به دست آوردن پولهاست. زینل پور هم که معلم است سعی می‌کند با استفاده از این پول‌ها به آبادانی کمک کند اما در نهایت مغلوب حرف‌های مرد می‌شود. نقاش اما می‌داند ظاهری درست کردن فایده ندارد و بی‌اساس است.

مرد روستایی با پیدا کردن گنج عظیم، همه چیزهای سنتی خود را عوض می‌کند حتی زن دیگری گرفته، خانه‌ای نو می‌سازد. اما، این خانه بر اثر انفجاری که مهندسین نقشه‌بردار در گوشه‌ای دیگر برای کشیدن راه انجام می‌دهند، از بین می‌رود و مرد تنها می‌ماند. قهرمان‌های فیلم، همگی نمایانگر سوژه‌های حاضر در جامعه آن زمان است. مرد دهاتی نماینده انسان‌های تازه به دوران رسیده، کدخدا، زرگر، زنش و قهوه‌چی نمایانگر انسان‌های سودجو، نقاش نمایانگر روشنفکر ایدئولوژیک، زینل پور نمایانگر روشنفکر فن‌سالار، ژاندارم نمایانگر ناسیونالیسم دولتی و برادر زن اول مرد، نماد فرد روستایی سنتی هستند.

وقتی مرد دهاتی به ثروت دست پیدا می‌کند: "... او بر فراز دنیا بود نیرو و اعتبار تازه او جا را برای بردباری دهاتی تنگ کرده بود ..." (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۵). او از این پس هم چون فاوست در صد تخریب و توسعه برمی‌آید و این پول است که او را شکل دیگری داده

۱۳۴۴). در کلانشهر است که تعداد افراد و حضور روابط پیچیده ما را وادار به احتیاط می‌کند در نتیجه چنین احتیاطی است که اغلب کسانی را که سالیان دراز همسایه ما بوده‌اند را شناسیم (زیمیل، ۱۳۷۲، ۵۹). هاشم به تاجی می‌گوید: "شیشه‌ها رو می‌بینی، پشت همه یه قلب سیاه خوابیده ... همه با هم بدن" (گلستان، ۱۳۴۴).

۳-۳-۴- شکل‌گیری نهادهای مدرن - روابط بوروکراتیک جدید

"در این دوره، رشد چشمگیر بوروکراسی، دولت را قادر ساخت که در زندگی روزانه عامه مردم بیشتر نفوذ کند. در شهرها، دولت تا آنجا گسترش یافت که از هر دو کارمند تمام وقت يك نفر استخدام دولت بود" (آبراهامیان، ۱۳۷۸، ۴۰۱). شکل‌گیری طبقه متوسط اجتماعی به نوعی بورژوازی شهری می‌انجامد و چون همیشه، "بورژوازی هاله تقدس تمام مشاغلی را که سابقاً محترم بودند، زدوده است. بورژوازی پزشکان، وکلا و کشیش‌ها و مردان اهل علم را به صورت کارگران روزمزد خویش درآورده است" (برمن، ۱۳۸۶، ۱۴۰). در فیلم "اسرار گنج دره جنی"، ژاندارم به معلم می‌گوید که برایش جاسوسی کند تا ببیند شاگرد قهوه چی معتاد است یا نه. معلم رد می‌کند و ژاندارم می‌گوید: "مأمور دولتی!". جوان می‌گوید: "نه سپاهیم، معلم من جاسوسی نمی‌کنم..." (گلستان، ۱۳۸۷، ۳۹). و ژاندارم می‌گوید: "جاسوسی برای اجنبی بده. من دولت من اجنبی ام؟" (همان، ۴۰) و معلم (زینل پور) می‌گوید: "... من به ضرر مردم کار نمی‌کنم" (همان، ۴۰). البته زینل پور در نهایت وقتی که مرد روستایی پولدار می‌شود، با سلطه پول، دست به هر کاری می‌زند. مسئله همان تقدس‌زدایی از همه مشاغلی است که روزگاری محترم بودند. نمود دیگری از روابط بوروکراتیک را در فیلم خشت و آینه می‌بینیم. جایی که هاشم به کلانتری می‌رود تا بچه را تحویل دهد. مأموران کلانتری از کنترل امنیت شهر بازمانده‌اند، به دکتري در نیمه شب حمله شده و مأمور کلانتری می‌گوید: "من چه کار می‌تونم بکنم... فوقش منم یکی از همین مردم محله ام" (گلستان، ۱۳۴۴) و به هاشم هم می‌گوید يك شب نوزاد را نگه دارد شاید والدینش پیدا شوند. در برخورد دوم که هاشم با مأمور کلانتری دارد و به پیشنهاد تاجی می‌خواهد حضانت بچه را بگیرد، بوروکراسی که از ملزومات شهر مدرن است حکم می‌کند که برای تحویل بچه دادخواست نوشته شود، اما هاشم سواد ندارد مأمور می‌گوید "آدم بی سواد یعنی کور... امروز روز بی کسیه. این دستگاه‌ها درس شدن که جای کس بشن". در دوران مدرن، سواد نداشتن با کور بودن یکی است و "امروز روز بی کسیه" نشان از دنیای مدرنی دارد که تقسیم کار اجتماعی و اقتصاد پولی جای روابط عاطفی را می‌گیرد. مأمور او را از حضانت بچه منصرف می‌کند و می‌گوید خرج دارد و تو نمی‌توانی. درست برخلاف تاجی که به هاشم می‌گفت: "این بچه ما رو به هم رسوند گذاش دوباره با هم باشیم" (گلستان، ۱۳۴۴).

مقایسه بین دو پیشنهاد افسر کلانتری و تاجی، بر تقابل روابط منطقی - که نشان از مدرنیته دارد - و عاطفی - که نشان از سنت است - تأکید می‌گذارد. "اگر روابط عاطفی بر مبنای فردیت قرار گرفته باشد، روابط منطقی از انسان‌ها عنصر قابل ملاحظه‌ای می‌سازد که هیچ تفاوتی در میان خودشان جز با کارایی‌شان و بزرگی عینی توجهی

روشنفکران است که در بسیاری موارد تسلیم خواسته‌های مرد روستایی می‌شود. مانند روشنفکرانی که در دستگاه دولت حضور دارند و با این‌که می‌دانند بهره‌برداری از علوم غربی شناخت و تعمق عمیق از فرهنگ جامعه را می‌طلبد، باز هم مطیع دولت هستند. در خرید وسایل جدید، مرد نمی‌داند آبرگرمکن چگونه کار می‌کند، "به من نگفت آب می‌خواد، زینل پور: اینا که اومد اونا هم میاد پول داشته باشی همه چی درس می‌شه (گلستان، ۱۳۸۷، ۷۳).

"کلانشهر همواره جایگاه اقتصاد پولی بوده است. در آنجا تکثر مبادله اقتصادی، ابزار مبادله را اهمیت و اعتباری می‌بخشد که تجارت بی‌رونق اروپایی یارای آن را ندارد" (زیمیل، ۱۳۷۲، ۵۵). در داستان "اسرار گنج دره جنی"، زینل پور می‌گوید: "خونه‌ای که ما بنا می‌کنیم باید با عصر ما جور باشه با روح روزگار ما... مرد نمی‌فهمد... زینل پور می‌گوید: ... توشو باید درس کنیم جا برای حموم... آشپزخونه و... روش سنتیه، خوبه حفظ شه. مرد می‌گوید اصل کار روشه، اونو مردم می‌بینن" (گلستان، ۱۳۸۷، ۷۸) و زینل پور تسلیم مرد می‌شود در حالی که می‌داند دگرگونی ظاهر دوام نخواهد داشت.

۳-۳-۳- روابط همسایگی جدید

روابط همسایگی نیز در جامعه در حال گذار متحول می‌شود. ساخت مجتمع‌های مسکونی آپارتمانی پس از تدوین قانون تملک آپارتمان‌ها در دستور کار قرار می‌گیرد. زندگی در این گونه مسکن روابطی جدید برقرار می‌کند. داستان "طوطی مرده همسایه من"، زندگی آپارتمانی را توصیف می‌کند. داستان، ماجرای فردیست - ساکن آپارتمان - که شاد و خوشحال است و آواز می‌خواند و صدایش همواره مزاحم همسایه‌اش است. راوی داستان که فرد خوشحال است می‌گوید "من همسایه‌هایم را نمی‌شناختم. فقط روی این بالکن گاهی گلدان و گاهی قفس طوطی رادیده بودم" (گلستان، ۱۳۵۱، ۹۰). داستان اشاره‌ای هم به عناصر مدرن مانند بالکن مشرف در ساختمان‌ها دارد. "با ورود خدمات و تأسیسات بهداشتی مدرن (مستراح و دستشویی و حمام و آشپزخانه و...) به درون آپارتمان‌ها، مفهوم خانه تغییرات اساسی می‌کند و دیگر با الگوی پیشین آشپزخانه در انتهای حیاط و ایوان در وسط و اطاق‌های گوشه‌دار در طرفین و اتاق‌های دیگر در اطراف مطابقت ندارد. در این ساختمان‌ها که نمونه اولیه آپارتمان‌سازی است، حیاط به طبقه بالا منتقل شده و به صورت بالکن و تراس درآمد" (صارمی، ۱۳۷۴، ۶۳).

در شهر مدرن، روابط همسایگی نزدیک جایی ندارد. بالکن تنها فضای عمومی خانه، تنها بخشی است که همسایگان شاید بتوانند همدیگر را ببینند. در میان دعوی دو همسایه، همسایگان دیگر دخالت نمی‌کنند. "چند تا از همسایه‌های طبقه بالا و چند تا از همسایه‌های ساختمان روبه‌رو پنجره‌هایشان را باز کرده و روی بالکن‌هایشان آمده بودند تا تماشا بکنند" (گلستان، ۱۳۵۱، ۹۲).

در فیلم "خشت و آینه"، روابط همسایگی پیچیده‌تر است. هاشم با تاجی - رفیق‌اش - و نوزادی که در تاکسی‌اش جا مانده نیمه شب وارد خانه هاشم می‌شوند و هاشم می‌ترسد که همسایه‌ها آنها را ببینند. هاشم می‌گوید "من تو این خونه اختیار ندارم... يك گوشه دارم با صدا همسایه فضول... (گلستان

را جلب نمی‌کنند" (زیمبل به نقل از شوای، ۱۳۸۶، ۴۱۳).

داستان "از روزگار رفته حکایت" نیز شرحی است بر دگرذیسی خانوار مدرن ایرانی، شرح زندگی خانواده‌ای رو به تحول که از زبان کودک خانواده روایت می‌شود. دایی راوی که برای نمایندگی مجلس به تهران رفته است در تعطیلات نوروز به شهر خود باز می‌گردد، ولی به خانه خانواده راوی، که خانه‌ای است قدیمی، نمی‌آید، زیرا خانه قدیمی را در خور شخصیت نمایندگی نمی‌داند. علاوه بر آن که در کوچه آنها نیز جایی برای اتومبیل نیست. دایی نماد انسان تازه به دوران رسیده آن زمانه است.

دایی در طول داستان خصوصت عمیقی با "بابا" دارد که نوکر خانواده و پایبند به سنت‌ها است (او هیچ یک از مظاهر مدرن را بر نمی‌تابد و در نهایت نیز می‌میرد). دایی معتقد است بابا را باید بیرون بیندازند. وقتی از دایی می‌خواهند که ضمانت کند تا بابا از گداخانه آزاد شود، او این کار را انجام نمی‌دهد و می‌گوید: "مردم خیال می‌کنند که ما سکه می‌زنیم... هر کس توقعی دارد... (گلستان، ۱۳۸۳، ۴۷) و در جایی دیگر می‌گوید "... امروز روز هم که روز دولت هست، خیریه هست، من نمی‌فهمم و الله نمی‌فهمم یکی را از جایی که واقعا جاش است بیاریم بیرون ول کنیم تو کوچه سرگردون، یا توی کارخانه‌ها بچپانیم، جایی که جاش نیست؟" (همان، ۴۸).

دایی را هم چنین می‌توان نمونه‌ای از انسان‌هایی دانست که در انقطاع کامل با گذشته‌اند که این نیز یکی دیگر از ویژگی‌های شهر و جامعه مدرنیزه شده است. او معتقد است در "کارخانه عنصر شهری مدرن - جایی برای بابا نیست." دایی می‌خواهد کارخانه راه بیندازد، برای نساجی، می‌گفت از اوقاف، ملکی برای کشت چغندر اجاره کرده است تا محصولش را بفروشد به کارخانه قندی که مال دولت است و دارند می‌سازند... او می‌خواست قوم و خویش‌ها همه از سهم‌های کارخانه‌ای بگیرند و آنها می‌پرسیدند سهم یعنی چه؟ و او می‌گفت سهم یعنی سهم... (همان، ۳۰). افراد "تازه به دوران رسیده" با گرفتن منصب و رسیدن به پول، از خود بیگانه می‌شوند: راوی می‌گوید این همه احترام برای دایی زیاد است. "کافی نبود آدم رئیس کارخانه باشد و این همه احترام ببیند. آن هم وقتی که تا دو سال پیش، فقط تا دو سال پیش، با آن لباس‌های کمرتنگ و شانه پهنش از جمله بهانه‌های نق نق پدرم، ضد مادرم بوده است" (همان، ۴۸).

۳-۳-۵. تقابل شهر و روستا

تقابل شهر و روستا نیز در این دوره مطرح می‌شود. روستاییان گره چه قدیمی است و شهر مظهر مدرنیته و نوگرایی است.

در داستان "اسرار گنج..." تقابل شهر و روستا را در برخورد‌های مرد روستایی با شهری‌ها می‌بینیم. در خانه مرد زرگر، بخاری است در حالی که مرد روستایی کرسی دارد. زن زرگر می‌گوید "کرسی دیگه ورافتاده... وقتی پول داری سرما چیه؟ بخاری بخر... مرد: مردم ده چشم می‌زنن (باورهای سنتی)،... زن: وقتی پول داری مردم کی ان با پول می‌شه چشمشونو بست. نوکرت می‌شن." سلطه روابط پولی به حدی است که حتی می‌توان انسان‌ها را هم خرید چنان‌که زینل‌پور که به خاطر پول مرد روستایی، هرچه که به او بگوید گوش می‌کند، حتی فامیلش را عوض می‌کند: "مرد: اسمتو عوض کن،... ولاتون کجاس؟ لشکو. پس لشگوئی زینل هم چی

یه خورده، خودت گفتی دهاتیه".

مرد روستایی هر روز چیزهای نو می‌خرد بدون آنکه بداند کاربرد آنها چیست... هر چیز در صحن خانه را نشانه بزرگی و نیروی خود می‌دید اما به هیچ وجه نمی‌دید جمع چشم‌انداز، حالت و هویت خود اوست. بر جای باغ سیب و به، امروز میدانی از مجسمه‌های گچ و سیمان، یک جور کشتی نوح، نمونه‌های پراکنده از پرتی، از ادعای بی‌افسار، از افسانه‌های فرسوده، از زور پول و ذوق زشت، زمخت از پرتی بیهوده و هیچ نمی‌دید جا عوض کردن فرق دارد با خود عوض کردن. نمی‌دید تغییر جادلیل پیشرفتن نیست، رفتن نیست رفتنی اگر دارد بی‌جهت دارد، سکان ندارد، نمی‌راند، لغزیدن است، هم خنده‌آور است و هم خطرناک است" (گلستان، ۱۳۸۷، ۸۷). داستان از صبر و تحمل روستاییان و مقاومت آنها در برابر نوگرایی، بی‌عاطفه بودن و در عین حال تمایل زیاد به مظاهر مدرن و روابط شهری نیز سخن می‌گوید: برادر زن مرد روستایی با روستایی دیگری در حال بیل زدن زمین هستند: برادر زن که با نوگرایی مخالف است می‌گوید: "... حالام که افتاده به جون کوه و تپه و داره صاف می‌کنه... دلت خوشه... درخت بکاری اون ور دارن ریشه رو می‌زنن... کنده رو دارن اره می‌کنن... این جا دیگه بند نمی‌شه شد، اونور دارن جاده می‌سازن کوه می‌ترکونن... (همان، ۷۶). و روستایی دیگری می‌گوید: "آدم باس تحمل کنه جد اندر جد ما تحمل داشتن... (همان، ۷۷). یا وقتی مرد وسایل تازه می‌خرد، برادر زن می‌گوید: "من برا همتون می‌گم. اینا همش نکبت باره. روزگار شما با این چیزا سیاه می‌شه" (همان، ۷۱).

۳-۳-۶. مدرنیزاسیون آمرانه سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰

مدرنیزاسیون آمرانه و از بالای مرد روستایی، تمثیلی ظریف از دولت پهلوی، به دلیل سطحی بودن، دوام نمی‌یابد. در داستان "ظهر گرم تیر" باربری در جست‌وجوی راهی است که بتواند "یخچال"، نمادی از زندگی مدرن، را به جایی برساند که نمی‌داند کجاست چون سواد خواندن ندارد. در شلوغی شهر کسی متوجه حضور او نمی‌شود و زندگی به سرعت در حال جریان است و اتوبوس‌ها و ماشین‌ها به سرعت رد می‌شوند. باربر در نهایت با توجه به آدرسی که برایش خوانده‌اند، به قسمت‌های در حال ساخت شهر می‌رسد. در آنجا هم کسی سواد خواندن ندارد و آدرسی هم که او یافته اشتباه است. در نهایت، بار به مقصد نمی‌رسد و باز تمثیلی ظریف از این که مدرنیزاسیون از بالا در جامعه‌ای هنوز بی‌سواد و مشحون از کج‌فهمی‌ها راه به جایی نمی‌برد. هیچ‌کس نمی‌تواند به باربر کمک کند، "یا نمی‌توانند آدرس را بخوانند یا بد می‌فهمند و بد می‌فهمانند" (گلستان، ۱۳۴۶). داستان به صورت نمادین به سرنوشت مدرنیته در ایران اشاره دارد که دگرگونی‌های شکلی و محتوایی با هم شکل نگرفته‌اند. در داستان "آذرماه آخر پاییز"، صحنه‌هایی توصیفی، از نوسازی در شهر در رابطه با آنی که بوده، به تصویر کشیده می‌شوند: راوی داستان در توصیف گذشته می‌گوید: "بوی ادویه، دود کبابی و به‌های لای پنبه پیچیده، نوری که از شکاف سقف می‌افتاد و سقف بوریایی بود. درویش اکبر مثنوی می‌خواند و نقل و نبات می‌بخشید. وقتی هوا خوش بود تا کشتزارهای حاشیه شهر می‌رفتیم" (گلستان، ۱۳۸۳، ۸) و نوسازی شهری انجام گرفته را، چنین توصیف می‌کند:

می شود. نقاش باور دارد که این تغییرات چندان دوام نخواهد داشت و انتظار این خرابی را داشته است. نقاش می گوید: "سست بود پایه اش فلایی بود". زینل پور می گوید: "زمین لرزید". نقاش می گوید: "لرزوندنش، فرق داره اولی فاجعه اس دومی مضحکه ... تو دومی فاجعه نیس گاهی هم میشه که مضحکه است" (گلستان، ۱۳۸۷، ۱۶۸). آیا گلستان ناخودآگاه انقلاب را پیش بینی می کند؟ در عروسی مرد دهاتی، هنرمندان مدعو، همه کور هستند و وقتی زن زرگرمی پرسد "چرا همه کورن؟ لشکوی می گوید: چشم دارا نیومدن گفتن همه گرفتاریم" (همان، ۱۰۷). اشاره ای باز هم ظریف به روشنفکرانی آگاه به زمانه که مدرنیزاسیون آمرانه، ظاهری و یکسویه را باور نداشتند و آن را سراب و واهی می پنداشتند.

نقاش، نماینده روشنفکر متعهد زمانه، در عکس العمل به بریده شدن همه درختان برای ساخت خانه مرد، می گوید: "حیف نبود میوه می دادن سیب ... مرد می گوید: کمپوت می خوریم، به جاش کازینو درست می کنیم، مردم باید تفریح کنن ..." (همان، ۱۵۶). نقاش در انتهای به زینل پور می گوید: "نقاشی من خراب شد، آخر هر چیز خرابیه، الان باشه و درس نباشه، نه این که خراب بشه ... زینل پور، نماینده روشنفکر همراه با مدرنیزاسیون یکسویه، می گوید: "خراب نمی شد اگه اینا مونده بودن. موندنشون می شد توجیه برای بودنشون ... و نقاش می گوید: "موندن و بودن با درس بودن فرق داره"، زینل پور: "کلی می گی، سطحی می گی ..."، نقاش: "... خیلی جاها راه درس شده اما از درس بودن هیچ خبری نیست ... تو باید بخوای درس بشی" (همان، ۱۷۲). گلستان، تحول در اندیشه را مقدم بر عمل می انگارد و بر این باور است که مدرنیته با آمریت تحقق نمی یابد، باید خواستی اجتماعی باشد، باید نواخواهی از پائین رتادارک دید، باید بسترهای لازم برای رشد و تعالی را فراهم آورد و جامعه را به تکاپو واداشت.

"... در روز اولی که می رفتیم در راه مدرسه دیدیم با کلنگ، با زارو خانه های پهلورا دارند می کوبند. دیوارها همه رمبیده بود ... در خانه گاهی در گوشه ای کسی هنوز زندگی می کرد و هی کلنگ بود که بر سقف بام ها می خورد ... نارنج ها میان تل خراب هنوز از لای برگ های خاک آلود می درخشیدند و هی کلنگ بود که بر سقف بام ها می خورد و خشت و خاک بود که هی می ریخت ... می رفتیم، بابا برابیم می گفت می خواهند آنجا فلکه بسازند، بعد یک خیابان هم از هر طرف بهش برسانند. پرسیدم فلکه یعنی چه؟ نمی دانست، گفتم برای چه؟ باز هم نمی دانست" (همان، ۲۱). در نهایت سرانجام فلکه: "آن روز و روز بعد و چندین روز یک ریز باران می بارید و هرچه خشت خرد و گل بام های ویران بود وارفت و راه افتاد تا فلکه ای که بعدها باید میدان مرکزی شهر ما شود. در لایی از لجن و لای، گند چسبناکی شد. در خانه های ویران آب در چاه مستراح ها می رفت بعد سر می رفت و هر چه بود می آمد. راهی به فاضلاب نبود. هر چه بود در غلظت محیط معلق بود. مردم در آن گیر می کردند و هرچه می توانستند بر آن فلکه ساز لعن می فرستادند، فحش می دادند و گیر می کردند" (همان، ۲۳). باز اشاره و نقدی به مدرنیزاسیون از بالا، بدون برنامه و یکسویه که جامعه درگیر به کناری نهاده شده و نظاره گر اقداماتی است که نه هدف آن را می شناسد و نه انجام آن را. خانه نوراوی نیز سرنوشتی مشابه دارد: "دیدم خانه نومان در خیابان است. اما خیابان نیست یک خط سنگ و کلوخ است با تک و توك خانه های پراکنده در هریر، نزدیک کشتزارهای گندم و یونجه ..." (همان، ۳۳). "روزها رفت و ماه ها رفت. اطراف خانه ما را خانه ساختند و کشتزار کوچک شد. سینمای شهر ناطق شد. هر روز صبح و ظهر سوت کارخانه دایی صدا می کرد" (همان، ۳۷). سرنوشت مدرنیزاسیون یکسویه در "اسرار گنج دره جنی" هم به همین صورت است بنایی که مرد ساخته با انفجاری خراب

نتیجه

شهر مدرنیته، حضور سوژه های سرگشته را نیز به دنبال دارد، مانند هاشم در فیلم خشت و آیینه که با اینکه اتومبیل دارد، به کافه می رود و ... اما از اینکه همسایه ها متوجه حضور تاجی در خانه اش بشوند، می ترسد.

عده ای در رویارویی با شهر مدرنیته، در صدد تخریب هر آنچه مربوط به گذشته تلقی می شود، هستند. این گروه توسعه گر مطلقند. گذشته را نشانه عقب ماندگی می دانند که بارزترین مثالش، شخصیت "دایی" در داستان "از روزگار رفته حکایت" است. جهان سنتی و یا به تعبیر برمن "جهان کوچک"، برای آنها جهانی است که باید در هم کوبیده شود و از بین برود. شهر نیز تحولی مشابه را طی می کند. شهر و مردمان در سال های ۱۳۵۷-۱۳۲۰ گاه سنتی، گاه مدرن و گاه در آمیختگی این دو با هم پیش می روند.

مدرنیسمی که گلستان توصیف می کند، مدرنیسم توسعه ناپاافتگی است. با آمریت همراه است و منجر به مدرنیزاسیون از پایین می شود که در داستان های مجموعه "آذرماه آخر پاییز" به صورت اعتراضات کارگری بیان می شود و در "اسرار گنج دره جنی" با فروریختن بناهای جدید عیان می گردد.

در سال ۱۳۳۲- که کودتای ۲۸ مرداد نیز در این سال رخ داد- حرکت تدریجی و خودخواسته شهر به سوی مدرنیته ادامه می یابد و مدرنیزاسیون از پائین مطالبات خود را طرح می کند، اما آمریت و سرعت مدرنیزاسیون یکسویه و از بالا بیشتر است. با بدل شدن جامعه ایران به جامعه مصرفی و از بین رفتن نقش های تولیدی روستا و شهر، هجوم روستاییان به شهرها برای یافتن کار و پول و شرایط زندگی بهتر آغاز می شود. شهر "مدرنیته" با ارائه انواع کالاهای مصرفی، ساکنانش را مجذوب ظواهر مدرن می کند. مصداق بارز این تحول در "اسرار گنج دره جنی" بیان می شود. عده ای مانند مرد روستایی، مفتون کالاهای مدرن می شوند بدون آنکه فرهنگ استفاده از آن را داشته باشند. شهر مدرنیته، آنها را از خویش بیگانه می سازد. این سوژه ها که می توان آنها را "تازه به دوران رسیده" نامید، برای پذیرفته شدن در این شهر تلاش می کنند تا با پول همه چیز را به دست آورند، حتی می توان چون مرد روستایی داستان "اسرار گنج دره جنی"، هویت و حیثیت جدید را نیز خرید. آنان در عین سنتی بودن و باور داشتن به رسوم سنتی (مانند قربانی کردن و ...)، از مظاهر تکنولوژیک مدرن نیز سود می برند.

گلستان، در آثار خود شهر معاصر را بازنمایی می‌کند. او در این بازنمایی، گاه از دریچه نگاه خود می‌نگرد که مدرن است و گاه از دید بازیگران اجتماعی دیگر. نگاه او را می‌توان شبیه به نگاه "نقاش" در "اسرار گنج دره جنی" دانست. وی در حالی که تغییر را نمی‌کند، تحولات کالبدی و سطحی را باور ندارد. گلستان، معتقد است برای نیل به جامعه مدرن، لازم است طلب مدرن شدن در افراد جامعه وجود داشته باشد. وی تحقق این امر که با مدرنیزاسیون امکان‌پذیر است را زمان برمی‌داند. شهر مدرنی که گلستان مدنظر دارد، شهری است که در آن، آرمان فرهنگی مدرنیته و توسعه اقتصادی به موازات هم پیش روند و تحولات نفس در سوژه‌ها هم‌زمان با تحولات کالبدی پیش روند. وی روشنفکر توسعه‌گر است اما نگاه او به هم‌زاد مدرنیته، یعنی بازگشت به اصل است.

شهری است که ساکنین آن علی‌رغم تمایل به مدرن شدن، میان سنت و مدرنیته معلق مانده‌اند. آنها هنوز به باورهای خرافی اعتقاد دارند اما می‌خواهند هر وسیله جدید را در خانه داشته باشند. دوست دارند از همسایگان خود باخبر باشند، اما با زندگی در آپارتمان این امکان را ندارند. آنها در دنیایی متناقض زندگی می‌کنند. دنیایی که پول بر همه چیز سیطره دارد و میزان اهمیت هر کس بر اساس دارایی‌هایش است.

با نزدیک شدن به سال‌های ۱۳۵۷، به تدریج افکار مدرن نیز شکل می‌گیرد و بر تعداد روشنفکران و نویسندگان افزوده می‌شود گرچه روشنفکران نیز گاه معتقد به انقطاع کامل با گذشته هستند مانند زینل پور و گاه معتقد به برقراری ارتباط دوسویه میان گذشته و نو مانند نقاش در فیلم اسرار گنج دره جنی.

پی‌نوشت‌ها

حبیبی، سید محسن (۱۳۸۶)، از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران. دهقانی، محمد (۱۳۸۳)، روشنفکران ایران در قرن بیستم، ترجمه علی قیصری، انتشارات هرمس، تهران. دیگار، ژان پیر و یگران (۱۳۷۸)، ایران در قرن بیستم، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، نشر البرز، تهران. زیمل، گئورگ (۱۳۷۲)، کلانشهر و حیات ذهنی، ترجمه یوسف ابادری، نامه علوم اجتماعی، شماره ۶، صص ۶۶-۵۳. زیمل، گئورگ (۱۳۷۳)، پول در فرهنگ مدرن، ترجمه یوسف ابادری، فصلنامه ارغنون، شماره ۳، صص ۳۳۸-۳۲۵. شوای، فرانسواز (۱۳۸۶)، شهرسازی، واقعیات و تخیلات، ترجمه محسن حبیبی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران. صارمی، علی اکبر (۱۳۷۴)، مدرنیته و رهاوردهای آن در معماری و شهرسازی، نشریه گفتگو، شماره ۱۰، صص ۷۰-۵۷. صدیقی، علیرضا (۱۳۸۸)، بومی‌گرایی و تأثیر آن بر ادبیات داستانی معاصر ایران، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱۵، صص ۹۵-۱۱۶.

علم، اسدالله (۱۳۸۰)، یادداشت‌های علم، جلد سوم. ویراستار: علی نقی عالیخانی، انتشارات کتابسرا، تهران.

فریزی، دیوید (۱۳۸۶)، گئورگ زیمل، ترجمه جواد گنجی، انتشارات گام‌نو، تهران. گروت لیندا و وانگ دیوید (۱۳۸۴)، روش‌های تحقیق در معماری، ترجمه علیرضا عینی‌فر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

گلستان، ابراهیم (۱۳۲۷)، آذرماه آخریابیز، انتشارات بازتاب نگار، تهران. گلستان، ابراهیم (۱۳۴۴)، فیلم خشت و آیین، استودیو گلستان. گلستان، ابراهیم (۱۳۴۶)، شکار سایه، انتشارات روزن، تهران. گلستان، ابراهیم (۱۳۴۸)، مدومه، انتشارات روزن، تهران.

گلستان، ابراهیم (۱۳۵۱)، جوی و دیوار و تشنه، انتشارات روزن، تهران. گلستان، ابراهیم (۱۳۸۳)، از روزگار رفته حکایت، نشر بازتاب نگار، تهران.

گلستان، ابراهیم (۱۳۸۷)، اسرار گنج دره جنی، انتشارات بازتاب نگار، تهران. گلستان، ابراهیم (۱۳۸۷)، گفته‌ها، انتشارات بازتاب نگار، تهران.

گلستان، ابراهیم (۱۳۹۰)، برخوردارها در زمانه برخوردار، نشریه اینترنتی لیلا صادقی، شماره ۱۳، قابل دسترس در www.leilasadeghi.com.

لجت، جان (۱۳۸۳)، پنجاه متفکر بزرگ معاصر از ساختارگرایی تا پسا مدرنیته، ترجمه محسن حکیمی، انتشارات خجسته، تهران.

ماهروی، هوشنگ (۱۳۷۷)، گسست چیست؟، مجله فرهنگ توسعه، شماره ۳۷ و ۳۸، صص ۴۵-۴۲.

میرسپاسی، علی (۱۳۸۸)، اخلاق در حوزه عمومی، نشر ثالث، تهران.

میلانی، عباس (۱۳۸۱)، صیاد سایه‌ها، گلستان و مساله تعدد، مجله ایران‌شناسی، شماره ۵۴، صص ۲۷۸-۲۴۹.

۱ در این مقاله، به منظور ارجاع به فیلم‌های تپه‌های مارلیک، موج و مرجان و خارا و گنجینه‌های گوهر از گفتار فیلم، منتشر در کتاب "گفته‌ها" ی گلستان استفاده شده است و تنها در باره "خشت و آیین" مرجع، فیلم بوده است. به دلیل محدودیت در صفحات، در تحلیل فیلم‌ها تنها گفتار فیلم استفاده شده و در تحلیل داستان‌ها نیز تنها داستان‌هایی که به آنها ارجاع داده شده، استفاده شده‌اند.

2 Erfahrung.

3 Erlebens.

۴ نام دو گیاه در خطه مازندران.

۵ سپاس از آقای ناصر صفاریان که این فیلم را در اختیار نگارندگان قرار داد. ابراهیم گلستان بر اساس فیلم، کتابی نوشت که در واقع شرح داستان فیلم است، که به عنوان مرجع در این مقاله از کتاب استفاده شده است: گلستان، ابراهیم (۱۳۸۷)، اسرار گنج دره جنی، انتشارات بازتاب نگار، تهران.

۶ برگرفته از گفته مورخ حقوقی انگلیسی: در تمام طول تاریخ انگلستان، لندن عقل و کیف پول انگلیس بوده است نه قلب آن، به نقل از زیمل، گئورگ (۱۳۷۲)، کلانشهر و حیات ذهنی، ترجمه یوسف ابادری، نامه علوم اجتماعی، شماره سوم.

فهرست منابع

آبراهامیان، پرواندا (۱۳۷۸)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری و حسن مدیر شانه‌چی، نشر مرکز، تهران.

آشوری، داریوش (۱۳۸۶)، ما و مدرنیته، انتشارات صراط، تهران. احمدی، بابک (۱۳۷۳)، مدرنیته و اندیشه انتقادی، نشر مرکز، تهران.

برمن، مارشال (۱۳۸۶)، تجربه مدرنیته، ترجمه مراد فرهادپور، انتشارات طرح نو، تهران.

بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۴)، روشنفکران ایرانی و غرب، سرگذشت نافرجام بومی‌گرایی در ایران، ترجمه جمشید شیرازی، انتشارات فرزاد، تهران.

بهنام، جمشید (۲۰۰۵)، تعدد و تجدیدخواهی در ایران - مصاحبه سیروس علی‌نژاد با جمشید بهنام، قابل دسترس در: <http://www.bbc.co.uk/2/04/persian/arts/story.html>. ۰۵۰۴۲۰/۰۴/۲۰۰۵/pm-cy-behnam.shtml

تاجبخش، گلناز (۱۳۸۳)، والتر بنیامین: دگرگونی تجربه و خاطره در عصر جدید و کلانشهر مدرن، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۰، صص ۱۶-۵.

جاهد، پرویز (۱۳۸۴)، نوشتن با دوربین - رودر رو با ابراهیم گلستان، نشر اختران، تهران.

جهاننگلو، رامین (۱۳۷۴)، مدرنیته، از مفهوم تا واقعیت، فصلنامه گفتگو، شماره ۱۰، صص ۵۵-۴۹.

جهاننگلو، رامین (۱۳۸۴)، بین گذشته و آینده، نشر نی، تهران.

جهاننگلو، رامین (۱۳۸۳)، موج چهارم، ترجمه منصور گودرزی، نشر نی، تهران.